

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΩΣ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ

ΤΟΥ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις

I. Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΙΜΗ ΚΑΜΠΗ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ

Η εδραίωση του Ελευθ. Βενιζέλου στην εξουσία, μετά την επικράτηση του ανανεωτικού κινήματος στο Γουδί, απέβη καθοριστική για την ενσωμάτωση και της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης στην ελληνική επικράτεια. Πολιτευόμενος αυτόνομα και διορατικά ο νέος εμπνευσμένος ηγέτης του Ελληνισμού κατόρθωσε να εντάξει την Ελλάδα στον συνασπισμό της Βαλκανικής συμμαχίας αποσκοπώντας σε μια κοινή επιθετική τακτική του υπόδουλων χριστιανικών πληθυσμών εναντίον της τουρκικής επικυριαρχίας στα Βαλκάνια¹. Ο συγκεκριμένος εξωτερικός προσανατολισμός συνετέλεσε αποφασιστικά στην πολυπόθητη υλοποίηση της εθνικής ολοκλήρωσης.

Οικονομικό και εμπορικό κέντρο όχι μόνο της Μακεδονίας αλλά και της δυτικής Θράκης, της Αλβανίας και της Ηπείρου – διαμετακομιστικό λιμάνι βαρύνουσας σημασίας – η Θεσσαλονίκη

1. Εκτενέστερα για τον Βαλκανικό Συνασπισμό του 1912 βλ. I. Guechoff, *L'Alliance Balkanique*, Παρίσι 1915, σ. 1 επ., D. Drossos, *La Fondation de l'Alliance Balkanique*, Αθήνα 1929, σ. 23 επ., Ν. Βλάχου, *Η συμμαχική προσέγγισης της τεσσάρων Χριστιανικών κρατών της Χερσονήσου του Αίμου κατά το έτος 1912*, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 17 επ., R. Rankin, *The Inner History of the Balkan War*, τ. 1, Λονδίνο 1914, σ. 12-13.

των αρχών του εικοστού αιώνα αποτελούσε ήδη μια από τις ζωηρότερες αγορές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Ελληνισμός της, κατά τον Αθ. Σουλιώτη-Νικολαΐδη, ήταν αριθμητικά, κοινωνικά και οικονομικά ανώτερος κατά πολύ από τους λοιπούς αντιπάλους χριστιανικούς πληθυσμούς στη διάρκεια του Μακεδονικού αγώνα².

Η λαμπρά οργανωμένη ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης – η μεγαλύτερη μετά από εκείνη της Πόλης στην ευρωπαϊκή Τουρκία – περιλάμβανε δεκαοχτώ εκκλησίες, γυμνάσια αρρένων και θηλέων, δέκα κατώτερα σχολεία, διδασκαλείο και οικοτροφείο, ιδιωτικές σχολές γλωσσών και εμπορίου, νοσοκομείο, ορφανοτροφείο, γηροκομείο και πολλά ιδρύματα. Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης (από τις αρχαιότερες της Ανατολής) είχε υπό τη δικαιοδοσία της πέντε υποτακτικές επισκοπές (Πολυανής, Αδραμερίου, Ιερισού, Καμπανίας και Κίτρους). Τέλος, ο ελληνικός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης, κατά τι λιγότερος από τον μουσουλμανικό, ως οικονομικός παράγοντας, παρακολουθούσε από κοντά τον εβραϊκό³ που κατείχε τα σκήπτρα της αγοράς.

Στη Θεσσαλονίκη άνθισαν και οι ρίζες του νεοτουρκισμού με την σύσταση του μυστικού κομιτάτου «Ένωση και Πρόοδος» από νεωτερίζοντες Τούρκους αξιωματικούς. Στα 1908, χρονιά επικράτησης του νεοτουρκικού κινήματος, η μεγάλη οικονομική κρίση συνετέλεσε στην όξυνση της κοινωνικής συνείδησης στα σημαντικότερα κέντρα της οθωμανικής Μακεδονίας. Έτσι, στη

2. Βλ. Κ. Μοσκάφ, *Θεσσαλονίκη, τομή της μεταπρατικής πόλης*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 31 επ. και 101. Ειδικότερα βλ. τη συστηματική συμβολή του Σ. Λουκάτου, «Πολιτειογραφικά Θεσσαλονίκης, νομού και πόλης, στα μέσα της δεκαετίας του 1910», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο (1986), σ. 101-128.
3. Βλ. Ρ. Μόλχο, «Η Εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ένταξή της στο ελληνικό κράτος (1912-1919)», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο (1986), σ. 285-289.

Θεσσαλονίκη ιδιαίτερα, το εργατικό κίνημα αναπτύχθηκε αυτόνομα ιδίως μετά το τεράστιο κύμα απεργιών που είχε ξεσπάσει από τον Αύγουστο ως τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς.

Αποσκοπώντας στη διάδοση και απήχηση σοσιαλιστικών ιδεών οι εγκατεστημένοι στη Θεσσαλονίκη, ισραηλιτικής εθνότητας διανοούμενοι κι εργάτες, ίδρυσαν τον «Εργατικό Σύνδεσμο Θεσσαλονίκης». Σύντομα ο «Εργατικός Σύνδεσμος» συνενώθηκε με το «Σοσιαλιστικό Κέντρο» συγκροτώντας την «Εργατική Σοσιαλιστική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης», γνωστή ως «Φεντερασιόν»⁴. Σύμφωνα με τις πρώτες ενδείξεις οι εργατικές οργανώσεις της Θεσσαλονίκης φέρονταν αποφασισμένες να οργανωθούν σε γεωγραφική – και όχι εθνική – βάση, απαρτίζοντας έτσι σημαντικό τμήμα ενός πανορθωμανικού σοσιαλιστικού κόμματος. Η ιδρυτική συνέλευση της Φεντερασιόν πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη τον Αύγουστο του 1909.

Εξίσου μεγάλη σύγχυση ανάμεσα στους Βαλκάνιους σοσιαλιστές επικρατούσε και στο πρόβλημα της τελικής συνολικής τοποθέτησης απέναντι στο Ανατολικό ζήτημα. Έτσι, κι ενώ από τη μια πλευρά είχαν εκδηλωθεί τάσεις υπέρ της ομοσπονδιοποίησης (ως ενδεικνυόμενης «λύσης» για την μετεξέλιξη της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε αποκεντρωτικό κράτος) από την άλλη σημαντικές μερίδες θεωρούσαν αναγκαία και επιτακτική την κατάλυση της τουρκικής κυριαρχίας στον ευρωπαϊκό χώρο.

Αναφορικά με το οθωμανικό σύστημα διακυβέρνησης και διοίκησης στη Θεσσαλονίκη και στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, την περίοδο της τουρκικής επικυριαρχίας, πρέπει να

4. Εκτενέστερα βλ. Α. Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Αθήνα 1986, σ. 48 επ., του ίδιου, *Ελπίδες και πλάνες*, Αθήνα 1989, σ. 51 επ., Α. Λιάκου, *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 11 επ., του ίδιου, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων, Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1988, σ. 27 επ.

τονιστεί ότι τόσο η φιλοσοφία όσο και η πρακτική του, εδράζονταν στη φαυλότητα και στην αυθαιρεσία. Εξίσου κακή με την πολιτική και διοικητική πραγματικότητα της Θεσσαλονίκης ήταν και η οικονομική της κατάσταση. Παράλληλα η τουρκική απολυταρχία είχε απαγορεύσει με κάθε τρόπο την εισαγωγή βιβλίων, περιοδικών κι εφημερίδων ενώ η λογοκρισία χρησιμοποιούσε όλα τα τεχνάσματα για να καταπνίξει την ελευθερία σε κάθε εκδήλωσή της⁵.

Στο επίπεδο της διεθνούς αντιμετώπισης της τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας εξακολουθούσε να ισχύει το δόγμα περιφρούρησης της οθωμανικής ακεραιότητας στα Βαλκάνια. Δόγμα που δεν στάθηκε ικανό να αποθαρρύνει τον Βενιζέλο παρ' ότι τα μηνύματα των μεγάλων Δυνάμεων ήταν σαφή⁶. Προετοιμάζοντας συστηματικά το έδαφος για μια μυστική ελληνοβουλγαρική προσέγγιση ο Έλληνας πρωθυπουργός απέβλεπε στην ενίσχυση της διαβαλκανικής συνεννόησης. Στην παρούσα συγκυρία η υπογραφή της ελληνοβουλγαρικής συνθήκης της 16/29ης Μαΐου 1912 αποτέλεσε σταθμό για τις μετέπειτα ραγδαίες εξελίξεις στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία⁷.

Διευρύνοντας την αυτόνομη βαλκανική πολιτική του, ο Βενιζέλος εστράφη και προς την Σερβία προς την οποία υπέβαλε σχέδιο συνθήκης που αποσκοπούσε στην αμοιβαία υποστήριξη των δύο χωρών εναντίον της Τουρκίας⁸. Προηγήθηκαν ανάλογες αντίστοιχες συνεννοήσεις και επαφές με την κυβέρνηση του Μαυ-

5. Βλ. Αν. Τάχου, «Η συμβολή της ελληνικής διοικήσεως στην παλιγγενεσία των Νέων Χωρών», *Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών*, 29 (1979) σ. 14-15.

6. Βλ. Π. Πετρίδη, *Ξένη εξάρτηση και εθνική πολιτική 1910-1918*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 111 και 121 καθώς και την εκεί εκτενή βιβλιογραφία.

7. Ο.π., *Ξένη εξάρτηση*, σ. 107 επ.

8. Ο.π., *Ξένη εξάρτηση*, σ. 119.

ροβουνίου. Κάτω από τις συνθήκες αυτές και παρά τη φιλειρηνική εμμονή των κυρίαρχων ευρωπαϊκών Δυνάμεων στα Βαλκάνια, τα μέλη της Βαλκανικής συμμαχίας προχώρησαν με αποφασιστικότητα σε γενική επιστράτευση. Το περιεχόμενο του διαγγέλματος του βασιλέως Γεωργίου Α΄ που προσυπέγραφε και ο πρωθυπουργός (τον Οκτώβριο του 1912) ήταν κατηγορηματικό: «Η Ελλάς πάνοπλος μετά των Συμμάχων αυτής, εμπνεομένων υπό των αυτών αισθημάτων και συνδεομένων δια κοινών υποχρεώσεων, αναλαμβάνει τον ιερόν αγώνα του δικαίου και της ελευθερίας των καταδυναστευομένων λαών της Ανατολής. Ο κατά ξηράν και θάλασσαν στρατός ημών εν πλήρει συναισθήσει του καθήκοντος αυτού προς το Έθνος και την χριστιανωσύνην, μνημών των εθνικών αυτού παραδόσεων και υπερήφανος δια την ηθικήν αυτού υπεροχήν και αξίαν, αποδύεται μετά πίστεως εις τον αγώνα, όπως δια του τιμίου αυτού αίματος αποδώση την ελευθερίαν εις τους τυραννουμένους. Η Ελλάς μετά των αδελφών συμμαχικών κρατών θα επιδιώξη πάση θυσία τον ιερόν αυτόν σκοπόν...»⁹. Πολύ σύντομα η επιτυχής διεξαγωγή του πρώτου βαλκανικού πολέμου θα καταστήσει πραγματικότητα την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης από τον τουρκικό ζυγό στις 26 Οκτωβρίου 1912.

II. Η ΠΡΩΤΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΝ Κ. ΡΑΚΤΙΒΑΝ

Την επομένη της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης απέπλεε, επιβαίνοντας στο ατμόπλοιο «Αρκαδία», ο στενός συνεργάτης του Βενιζέλου επιφανής νομομαθής Κωνσταντίνος Ρακτιβάν για να αναλάβει καθήκοντα αντιπροσώπου της ελληνικής κυβέρνη-

9. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α΄, αριθμ. φύλλου 316 (5 Οκτωβρίου 1912).

νησης στη Μακεδονία¹⁰. Η αποστολή περιλάμβανε ολιγάριθμους υπαλλήλους του Υπουργείου Εσωτερικών, γύρω στους δέκα προξενικούς υπαλλήλους, δύο δικαστικούς, πέντε τελωνειακούς, αριθμό δημοσιογράφων, δύναμη 168 Κρητών χωροφυλάκων και μικρό άγημα ναυτών.

Με την εγκατάστασή της στη Θεσσαλονίκη η νέα ελληνική διοίκηση βρέθηκε αντιμέτωπη μ' ένα πλήθος προβλημάτων. Η οριστική επιδίκαση της πόλης παρέμενε μετέωρη παρά την απελευθέρωση και τον έλεγχο της από τα ελληνικά στρατεύματα· παράλληλα, το πρωτόκολλο της 26ης Οκτωβρίου με το οποίο είχε παραδοθεί η Θεσσαλονίκη στον ελληνικό στρατό, περιόριζε ρητά τη διάρκεια της παράδοσης καθώς και την όλη διευθέτηση ως την τελική σύναψη ειρήνης. Πέρα απ' αυτά, οι αξιωματικοί του τουρκικού στρατού είχαν δικαίωμα να διατηρούν τα ξίφη τους και να κυκλοφορούν ελεύθεροι ενώ, τέλος, οι άνδρες της οθωμανικής χωροφυλακής και αστυνομίας, κρατώντας τα όπλα τους, εξακολούθουσαν να ασκούν καθήκοντα μέχρι την έκδοση νεότερης διαταγής.

Επιπλέον είχε επιτραπεί η είσοδος βουλγαρικών στρατευμάτων που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη και πρόβαλαν δικαίωμα κατοχής. Όπως τηλεγραφούσε στην κυβέρνηση του ο ίδιος ο Ρακτιβάν: «Η κατάσταση της πόλεως υπό την έποψιν της δημοσίας τάξεως και ασφαλείας ήτο αληθώς τα μέγιστα ανώμαλος. Πυροβολισμοί συνεχείς εις τας οδούς, αδικοπραγίαι στρατιωτών (Ελλήνων και Βουλγάρων) το μεν πραγματικά, το δε καταγγελλόμεναι αορίστως ή εξωγκωμέναι, διαδόσεις περί δηλητηριάσεως ημετέρων ευζώνων παρ' Εβραίων, πολὺς εντεύθεν αναβρασμός και αμοιβαίαι αντεγκλήσεις».

Όντως ο κίνδυνος διαιώνισης της βουλγαρικής παρουσίας

10. Βλ. εκτενέστερα Κ. Ρακτιβάν, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής Διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)* 1952, *passim*.

πρόβαλε απειλητικός ενδῶσ οι Βούλγαροι, ἔχοντας στρατωνιστεῖ στη Θεσσαλονίκη, παρουσιάζονταν «απροκαλύπτως ὡς συγκατέχοντες τὴν πόλιν, καταλαμβάνουσι κτίρια, σταθμούς, δημοσίαις αποθήκας, ποιοῦνται ἐπιδεικτικὰς παρελάσεις, ἐγκαθιστῶσι φρουράς... Ὁ χρησιμεύων ὡς πολιτικός σύμβουλος τοῦ Βουλγάρου πρίγκηπος, πρεσβευτῆς τῆς Βουλγαρίας ἐν Παρισίοις», υπογράμμισε ὁ Ρακτιβάν, «εἶπεν ἀπεριφράστως εἰς πρόκριτον ἡμετέρον ὅτι εἶναι ἀδηλον ἂν ἡ Θεσσαλονίκη γενήσεται ἐλληνική ἢ βουλγαρική»¹¹.

Στὴν κρίσιμη αὐτὴ φάση, ἡ ἐθνολογικὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης ἀντικατόπτριζε χαρακτηριστικὰ τόσο τὶς ἀναμετρήσεις τοῦ παρελθόντος ὅσο καὶ τοὺς κινδύνους τοῦ μέλλοντος: Σὲ σύνολο 157.889 κατοίκων (σύμφωνα με στοιχεῖα τοῦ 1913) στοὺς 39.956 Ἕλληνες ἀντιστοιχοῦσαν 45.867 Ὀθωμανοί, 61.439 Εβραῖοι, 6.263 Βούλγαροι καὶ 4.364 ἄλλων ἐθνικοτήτων¹².

Τὴ στιγμή που ἡ ἐλληνικὴ ἀντιπροσωπεῖα, με ἐπικεφαλῆς τὸν Βενιζέλο, ἀγωνιζόταν στὴ διάσκεψη τοῦ Λονδίνου (εἶχε ἀρχίσει τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1912) νὰ εξασφαλίσει τὴ μόνιμη κατακύρωση τῆς Θεσσαλονίκης στὴν Ελλάδα, ἡ νέα πολιτικὴ διοίκηση στὴν Μακεδονία ἐπωμιζόταν τὸ βαρὺ ἔργο νὰ διατηρήσει τὴν τάξη καὶ νὰ ὀργανώσει τὴν περιοχὴ θεμελιώνοντας τὴ διοικητικὴ τῆς δραστηριότητα: α) στὴν ἀτεγκτὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητος καὶ β) στὴ διατήρηση τῆς πραγματικῆς κατάστασης καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς που εἶχαν παγιωθεῖ καθὼς καὶ στὴν ἐπιδίωξη ἀμεσης δημιουργίας υλικοῦ ἔργου.

Μία ἀπὸ τὶς πρώτες φροντίδες τοῦ Κ. Ρακτιβάν υπῆρξε ἡ διαφύλαξη τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας ἐκείνων που, λόγῳ πολε-

11. Βλ. Π. Πετρίδη, «Θεσσαλονίκη: Πολιτικὴ ζωὴ, Κοινωνικοὶ ἀγῶνες, 1912-1940», *Θεσσαλονίκη 2300 χρόνια* (1986) σ. 146 ἐπ.

12. Πρβλ. Σ. Λουκάτου, ὁ.π., «Πολιτειογραφικὰ Θεσσαλονίκης».

μικών συνθηκών, είχαν υποχρεωθεί να εγκαταλείψουν τα κτήματά τους όπως και η παράλληλη στέγαση και διατροφή 60.000 τουλάχιστον προσφύγων. Καθώς προαναφέρθηκε, ο Έλληνας διοικητής προσανατολίστηκε από την αρχή στη διατήρηση της διοικητικής και κοινωνικής υποδομής της νέας χώρας, σε ποσοστό που δεν παρέβλαπτε την άσκηση της ελληνικής κυριαρχίας, ενώ διετήρησε την ως τότε υφιστάμενη κατανομή της Μακεδονίας σε περιφέρειες, στις οποίες περιλαμβάνονταν τρεις νομοί και δεκαοχτώ υποδιοικήσεις ή επαρχίες.

Εκεί που η στάση του Ρακτιβάν παρέμεινε άκαμπτη ήταν σε ό,τι αφορούσε την περιφρούρηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων της ελληνικής διοίκησης που απέρρεαν από το Διεθνές Δίκαιο του πολέμου. Κι αυτό γιατί κυρίαρχο ζήτημα για την πρώτη ελληνική διοίκηση, στους κρίσιμους εκείνους μήνες, αποτελούσε η αδιάκοπη και απεριόριστη άσκηση της ελληνικής κατοχής ως αποφασιστικού όπλου στη διεθνή διεκυστίδα, η οποία βρισκόταν σε έξαρση, εξαιτίας της εκκρεμότητας για την οριστική επιδίκαση της Μακεδονίας και ιδιαίτερα της Θεσσαλονίκης.

Στις παραπάνω ενέργειες της προσωρινής διοίκησης προστέθηκαν κι άλλες που αποσκοπούσαν στη συγκρότηση ειδικού σώματος δασοφυλακής από ντόπιους, στην κατάρτιση ρυμοτομικών σχεδίων, στην οργάνωση πυρήνων υγειονομικής υπηρεσίας ενώ καταβλήθηκε μέριμνα για τις αρχαιότητες και ιδρύθηκαν δύο αρχαιολογικές εφορίες. Τέλος, κρίθηκε απαραίτητη η άμεση εισαγωγή του ελληνικού οργανισμού των δικαστηρίων, του ελληνικού δικονομικού δικαίου καθώς και η ίδρυση εφετείου και πρωτοδικείων στη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια, την Κοζάνη και την Φλώρινα. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες τέθηκαν τα πρώτα θεμέλια για την καλύτερη δυνατή διοικητική υποδομή ενόψει της πολυπόθητης επιδίκασης της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα¹³.

13. Βλ. Π. Πετρίδη, «Θεσσαλονίκη: Πολιτική ζωή», ό.π., σ. 147-148.